

ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

Розглядається становлення риторики як професійного красномовства, уточнюється як час інституціоналізації ораторського мистецтва, так і соціокультурні детермінанти цього процесу.

Ключові слова: *риторика, ораторське мистецтво, красномовство, софісти, логографи.*

Рассматривается становление риторики как профессионального красноречия, уточняется как время институционализации ораторского искусства, так и социокультурные детерминанты этого процесса.

Ключевые слова: *риторика, ораторское искусство, красноречие, софисты, логографы.*

In the article the author discussed the formation of rhetorical eloquence as a professional, it is specified as the time of institutionalization of oratory, and sociocultural determinants of this process.

Key words: *rhetoric, oratory, eloquence, the Sophists, logographers.*

Актуальність означеної теми пов'язана зі становленням риторики як професійного красномовства.

Мета статті полягає в уточненні як часу інституціоналізації ораторського мистецтва, так і соціокультурних детермінант цього процесу.

Ознакою перетворення певного виду діяльності на інституціоналізовану є професіоналізація цієї діяльності, зокрема, формування категорії людей, які здобувають собі засоби для прожиття виконанням певного роду роботи, за яку вони отримують від суспільства матеріальну винагороду. Тобто ця діяльність стає засобом існування для певної групи людей і набуває визнання суспільства як така.

Термін «риторика» (від гр. *rhetorike*) нині використовується в декількох значеннях: 1) як ораторське мистецтво; 2) як теорія красномовства; 3) як навчальний предмет, який вивчає теорію красномовства; 4) як зовнішня краса промови, пишномовність, мовна ефектність. У свою чергу ораторське мистецтво (оскільки лат. *oratoria* є синонімом грецького *rhetorike*) — це вміння, здатність говорити красиво, або мистецтво красномовства.

Ми вважаємо за необхідне розділити основні поняття з метою чіткішого визначення понятійного апарату, що є необхідною умовою будь-якого наукового дослідження. На нашу думку, доцільно залишити за терміном риторика його початковий сенс,

оскільки він склався в античні часи, коли традицію розуміння риторики як, насамперед, теорії певного виду мовлення, а саме: з метою переконання — заклали ще софісти і Сократ. Розуміння риторики як теорії публічного мовлення, теорії красномовства дозволяє виділити саме красномовство в її предмет і навести останнє як дискурсивну практику, а першу — як теоретичний дискурс цієї практики.

Тож, коли ораторська майстерність стає джерелом добробуту її носіїв?

Нині в літературі доволі часто трапляється твердження, що родоначальниками риторики були давньогрецькі софісти, діяльність яких датується V ст. до н.е. Наприклад, Л. Введенська і Л. Павлова стверджують, що «родоначальниками риторики були класичні софісти 5 століття до н.е., які високо цінували слово і силу його переконливості» [1, с. 222].

Цю точку зору поділяє і М. Кохтев [2, с. 5].

Обережніше ставлення до хронології становлення давньогрецької ораторської майстерності характерне для Г.З. Апресяна, який зазначає лише, що «...до V ст. до н.е., коли цілком склалася (курсів мій — О.Г.) культура ораторської промови, коли чітко усвідомлювалися її види, стало очевидним, що завдання оратора трояке: роз'яснювати (дещо), збуджувати (до певного мислення, рішення, а тим більше дії) і надавати слухачам задоволення» [3, с. 7-8]. Тобто на п'яте століття до н.е. ми маємо вже закінчений результат процесу становлення, проте, не самої професії оратора і не риторики, а „культури ораторської промови». Коли ж цей процес розпочався, залишається невідомим.

А. Толмачов зазначав, що «...безпосередній поштовх до розвитку ораторського мистецтва дали славнозвісні закони Солона», які зокрема, передбачали, що кожен афінянин має особисто захищати свої інтереси на суді. Природно, що далеко не кожен міг це зробити. Саме в той час з'явилися так звані логографи, тобто люди, які складали промови по судових справах. Саме таким логографом був відомий політичний діяч давньої Греції Демосфен. З його ім'ям пов'язаний розвиток ораторського мистецтва в Афінах» [4, с. 5]. Якщо зважити на те, що жив Солон у другій половині VII- початку VI ст. до н.е., то в цей же час започатковане й ораторське мистецтво.

О. М. Корнілова звертає увагу на те, що в «...VII ст. до н.е. з відходом у минуле епохи царів і посиленням колективістських тенденцій у грецькому полісі все більшого значення набуває слово, що звучить, ...яке звернене до колективу із закликком до дії» [5, с. 12].

Ми не можемо погодитися з наведеними точками зору, поперше, тому, що саме красномовство як практика існувало набагато раніше навіть у тій же Давній Греції, у чому легко переконатися, відкривши поеми Гомера «Іліада» і „Одісея», записані ще у VIII ст. до н.е.

Не можна погодитися і з тим, що становлення риторики в значенні професійного красномовства, тобто діяльності, в якій вміння «красно» говорити стає фахом (на відміну від «аматорського» красномовства героїв тієї ж «Іліади»), котрим людина заробляє собі на прожиття за часів діяльності софістів.

Ми спробуємо довести, що це відбувалося раніше, ніж діяльність софістів, і навіть раніше, ніж діяльність Солона.

Діоген Лаертський стверджував, що софіст Протагор «першим почав брати за уроки плату в сто мін» [6, с. 375]. Тобто початок процесу інституціоналізації риторики слід було б віднести до V ст. до н.е., на яке й припадає життєдіяльність софіста. Проте це твердження видається суперечливим, адже оратори як професійні красномовці, котрі заробляли собі на прожиття наданням за плату відповідних послуг, існували ще за часів Лікурга, спартанського правителя, життя і діяльність якого датується близько IX–VIII ст. до н.е.

Про це свідчить Плутарх. Описуючи грошову реформу Лікурга, сутність якої полягала у введенні до обігу монети з низькоякісного заліза замість золотої та срібної, він відзначає, що внаслідок цього більша частина з непотрібних і зайвих (тут і далі виділено мною — О.Г.) ремесел зникла: »... залізні гроші не перебували в обігу в інших грецьких державах; за них нічого не давали..., на них не можна було купити собі ані зарубіжних товарів, ані предметів розкоші. З тієї ж причини чужоземні кораблі не заходили до спартанських гаваней. У Спарту не з'являлися ані оратори, ані утримувачі гетер, ані майстри золотих чи срібних справ, — там не було грошей» [7, с. 100]. (Варто звернути увагу на те, що оратори розміщені у тому ж ряду, що й „утримувачі гетер», тобто «підприємці» від проституції).

Таким чином, професія оратора існувала вже за часів Лікурга саме як професія, оскільки оратори не з'являлися там, де не було грошей, тобто там, де вони не могли отримати плату за свою роботу. Але в інших містах, за межами Спарти, таку плату вони вочевидь отримували. І це мало місце щонайменше у VIII ст. до н.е., тобто за три століття до софістів.

Більше того, лаконічність спартанської мови ввійшла в прислів'я (адже інша назва Спарти — Лаконія). Як повідомляє Плутарх, спартанці «привчалися ніколи не розкривати рота без

потреби і говорити тільки те, що містило в собі думку, яка за-слугоувала на увагу» [7, с. 112]. Про самого Лікурга відомо, що він «висловлювався коротко, уривчасто» [7, с. 111], навіть афористично. Так Плутарх повідомляє, що коли «дехто почав вимагати, щоб він (Лікург — О.Г.) увів в державі демократію, той відповів: «Уведи спершу демократію в себе вдома» [7, с. 111].

Негативне ставлення до багатослівності пояснювалося не небагатослівністю, а, можливо, намаганням уникнути маніпулятивного впливу, який відкривав шляхи до руйнування тієї відносної соціальної рівноваги, якої вдалося досягти в Спарті. Адже, як пізніше відрефлексує цей момент Платон, за допомогою мови ті ж софісти вирішували часто свої власні проблеми, зазвичай матеріально-фінансові, оскільки, як свідчить історія, вони дійсно дуже непогано заробляли на прожиття своєю вербальною майстерністю.

Крім стислості висловлювань, спартанці відрізнялися тим, що, очевидно, не використовували інвективи (образ). Так, той же Плутарх відзначав, що на сісітії (поширені в Спарті спільні трапези) «часто ходили й діти. Їх водили туди як до школи для розвитку розуму. Тут вони слухали промови про політику...самі вони вчилися жартам і глузуванню, ніколи не ображаючи» [7, с. 103].

Наведене свідчення тим важливіше, що, ймовірно, є достовірнішим, адже жив Плутарх у першому столітті н.е., у той час як життя Діогена Лаертського датується кінцем другого — початком третього століття н.е.

У такому разі Протагор був не першим, хто брав гроші за свою діяльність: оратори продавали свої послуги ще за часів Лікурга, якщо не раніше. Або слід уточнити: за що саме брав гроші відомий софіст.

Останнє припущення означає, що становлення професійного красномовства має своєю необхідною передумовою виникнення грошового обігу, без чого ораторське мистецтво як професія було б неможливим. Однак грошовий обіг є необхідною, проте недостатньою умовою, адже ораторське мистецтво стає товаром за умови, коли на цей товар виникає попит. Попит же формується не тільки за певних економічних, але й соціально-політичних і, навіть, культурних умов.

У зв'язку з цим переглянемо другу точку зору, котру теж вважають загально визнаною: ораторське мистецтво виникає як відгук на потребу, яка формується за умов політичної демократії, в період переходу Греції від царств, тобто монархічних форм правління, до полісної системи. Цей процес відбувався в період

архаїки, що характеризується встановленням демократичного політичного режиму, розквіт якої пов'язується з класичним періодом.

Хто ж стає споживачем послуг професійних красномовців за таких умов? Традиційне припущення полягає в тому, що це — політики, адже демократію — систему обрання влади народом — справедливо розглядають деякі фахівці як різновид ринку. Тільки продається на цьому — політичному — ринку й специфічний товар, здатний забезпечити голоси тих, від кого залежить обрання на посаду в структурі влади, тобто забезпечити «запродання» людини, яка прагне обійняти певний владний пост.

Так, деякі автори говорять про видатних політичних ораторів Давньої Греції, починаючи з Перикла [5, с. 19–23], знов-таки залишаючи при цьому без уваги політичних ораторів раннього часу, того ж таки Лікурга, очевидно, на підставі того, що останній був небагатослівним, а Спарта після його реформ узагалі не знала ораторів, але ораторів у більш пізньому значенні цього слова, тобто як професіоналів, отже, продавців своєї майстерності.

Але чи означає це, що іншої — непрофесійної — ораторської майстерності не існувало? Чи це просто усталене уявлення про цю майстерність. Проте усталене не означає істинне.

Особливість у цьому разі полягає в тому, що опанувати ораторську майстерність доводилося самим політикам або претендентам на цей статус, хоча існували і логографи, які писали промови на замовлення. Варто зауважити, що незважаючи на демократію, котра логічно потребувала ораторської майстерності як необхідного інструменту політичної боротьби, саме поняття політичного красномовства, імовірно, до елліністичного періоду, грецька риторика не знала. Так, і в ґрунтовному трактаті з риторики Арістотеля подібний вид красномовства не виділяється і навіть не використовується саме поняття політичного красномовства. Це поняття трапляється значно пізніше в Діонісія Галікарнаського [8, с. 233].

Проте і ця ознака, на нашу думку, не є достатньою, хоча й необхідною. Ознака достатності набувається лише внаслідок соціокультурного чинника: досягнення давньогрецьким суспільством певного рівня в процесі розвитку нематеріальної культури. Так, аналіз питань, які обговорюють учасники сократівських діалогів Платона, дає підстави стверджувати, що це переважно обговорення морально-етичних понять (діалоги «Протагор», «Федр», «Теетет»). Більше того, контекст, в якому Сократ сперечається із

софістами, дозволяє однозначно стверджувати: софісти «продавали» саме моральні поняття, насамперед: справедливе, несправедливе, а також добре, прекрасне, причому останнє поняття є не тільки естетичним, але й морально релевантним. У такому ж значенні обговорюється і поняття мужності, і поняття мудрості. При цьому розбіжностей між софістами і Сократом у цьому сенсі немає. Вони виникають — і принципи — у розумінні їх онтологічного статусу: якщо для Сократа цей статус не підлягає сумніву — адже його відсутність означає, що втрачається сенс сперечання щодо істини, зокрема істинного виміру моральних понять, для софістів статус моральних понять однозначно феноменологічний: що є справедливим, добрим тощо, адже їх онтологія не цікавить. І вона просто не сумісна із суб'єктивно-релятивістською позицією, яку експліковано артикулював Протагор своїм славнозвісним: «Людина є мірою всіх речей...».

Таким чином, змістоутворюючим стрижнем давньогрецького ораторського мистецтва і риторики як його теорії є морально-етичні поняття, які можна охарактеризувати як метафізичні, абстрактно-логічні. Це надзвичайно важливий момент, адже він свідчить про раціональну спрямованість красномовства, а отже, про здатність до оцінки логічності міркувань слухачів; їхню підготовленість, високий рівень інтелектуального розвитку давніх греків, про те, що поцінувався раціональний аргументативний дискурс. Це не виключало афективно-емотивного рівня сприйняття ораторських промов, про цей рівень і його використання з метою впливу на слухачів висловлювалися і софісти (Горгій), і Арістотель, і представники вже елліністичної риторики (Діонісій, Деметрій). Проте на момент діяльності софістів він уже не був вирішальним.

Не виключало це і маніпулятивного аспекту риторики.

Про раціоналістичність і тяжіння до логіко-аргументативного дискурсу свідчать і промови давньогрецьких ораторів, які дійшли до наших часів. Зокрема, промови Горгія «Похвала Олені», Лісія «Про вбивство Ератосфена», промови Демосфена, зокрема проти Філіпа.

Ця лінія буде продовжена в римський період у так званих контроверсіях — спеціальних логіко-риторичних вправах, які опановували учні шкіл з риторики.

Водночас уже за давньогрецьких часів ораторське мистецтво виконує ще декілька екстралінгвістичних функцій. Перша, на яку слід звернути увагу, полягала в перенесенні на новий рівень мистецтва агони. Як відомо, агона була пов'язана з давньогрецькою трагедією, адже цим словом позначався поділ хору після

виходу його на сцену. Обидві частини протистояли одна одній по ходу п'єси. Цю змагальність за принципом «теза –антитеза» взагалі вважають інваріантною ознакою давньогрецької духовної культури, відображенням чого є і давньогрецька філософія, особливо сократична.

Ораторське мистецтво перебуває в рамках цієї ж культурної парадигми, це також вид змагання, інтелектуального і водночас естетичного, але йдеться в цьому разі про естетику вербального.

Ця ознака давньогрецької риторики кардинально відрізняє її від риторики давньоримської. Остання орієнтована суто прагматично, навіть комерціалізована, на що скаржився навіть Тацит. Так, він зазначає: «Для красномовства необхідні нові і ретельніше прокладені шляхи, щоб оратор не наганяв нудьгу на слухачів і особливо на тих суддів, які ведуть розгляд, творячи насильство і користуючись своєю владою, а не відповідно до права і законів, і не надають йому необхідного часу, вважаючи, що їм немає потреби чекати, коли він заговорить по суті справи, але часто обривають його і закликають до порядку, коли він ухилиється, і не соромляться заявити, що вони поспішають».

У наш час суддя обганяє оратора і якщо не буде захоплений наведеними ним доказами або барвистістю суджень чи яскравістю описів, припиняє стежити за його словами...» [9, с. 502].

Ще одна особливість красномовства Давньої Греції полягає в тому, що воно часто зберігає певний синкретизм адресата й адресанта. Це ще не шоу, адже глядач (слухач) і професіонал (оратор) не протистоять один одному. Вони навіть можуть мінятися місцями. Ось свідчення Платона, який «говорить» вустами Сократа у своєму діалозі «Протагор»: «...коли зберемося ми в Народному зібранні, то ...кого не вважаємо майстром..., його поради все-таки не слухають, але піднімають сміх і шум, доки або він сам не залишить своїх спроб говорити і не відступиться..., або варта не стягне і не виштовхає його геть за наказом пританів» [10, с. 201].

Справа в тому, що оратори Давньої Греції проголошували свої промови зі спеціального узвишшя, звідки їх варта інколи і стягувала. Крім того, оратору приписувалася певна поведінка на ньому. Так, Плутарх, характеризуючи одного з супротивників афінського стратега Перикла Клеона пише про нього, що він «припинив дотримуватися будь-яких правил пристойності на узвишші для оратора: він був першим, хто, говорячи перед народом, почав кричати, скидати з плечей плащ, бити себе по стегнах, бігати під час промови» [11, с. 171].

Арістотель також вважав, що крокування під час промови виявляє «поривчастий і грубий характер» [12, с. 158]. Тобто оратор мусив промовляти, стоячи на одному місці [5, с. 22].

Варто нагадати, що, незважаючи на суттєві відмінності політичного устрою в Спарті, механізм демократичного правління був властивий і цій державі, адже там також існував відповідний інститут — народне зібрання. А демократичність цього інституту була такою, що ще за часів Лікурга народ відправлявся на ці зібрання, озброєний палицями, якими він, незадоволений своїми керманичами, а отже й тими, хто виступав, міг останніх і побити. Саме так, до речі, був скалічений і Лікург, після чого, як відзначав Плутарх, «спартанці припинили ходити на народні зібрання з палицями» [7, с. 102].

І в першому, і у другому випадках маємо свідчення про відсутність якогось особливого пієтету демосу чи то афінського, чи то спартанського до ораторів, ким би вони не були.

У цьому закарбований і демократичний характер самої держави, Афінської передусім, без чого не було б феномену давньогрецького красномовства.

Зміни політичного режиму в Давньому Римі при переході від Республіки до Імперії безпосередньо відбилися на характері і суспільному значенні ораторського мистецтва.

Як відзначав Тацит: «...кінець давньому красномовству поклав Кассій Север..., який першим перейшов до... нового різновиду ораторської промови, ...керуючись здоровим глуздом. Адже він побачив, що разом зі змінами в обставинах і суспільних смаках повинні бути змінені... також форма і самий зміст ораторської промови. Раніше наш... темний народ з легкістю виносив нескінченні тривалості надзвичайно незграбних промов, і будь хто, хто без упину проговорив цілий день, уже одним цим викликав його захоплення. Тоді були в пошані просторікувати повідомлення до вступів і починання здалеку викладення справи в усіх подробицях і розчленування оповіді на безліч розділів і підрозділів і ціла сходинка з тисячею доказів і доведень... ..усе це було новим і досі невідомим, навіть і між самими ораторами лише мала частина була ознайомлена з приписами риторів і положенням філософів, коли ж і те, й інше стало здобутком справді всіх і кожного, коли в колі тих, хто слухає оратора, навряд чи знайдеться такий, хто б, якщо він і не має глибоких пізнань, не понаслуховався в усякому разі про їхні основи...» [9, с. 500–501].

За нових же умов, продовжує Тацит: «...навіть ті, хто заради власного вдосконалення ходять по п'ятах за ораторами, бажа-

ють не тільки прослухати їхні промови, але й усвідомити... щось визначне і гідне запам'ятовування... Більше того, оратор має й уміти навести доречно вірші... Так, з урахуванням смаків... сучасників і виникло покоління наших ораторів, що опанували красивішу і вишуканішу промову. І наші виступи від того, що сприймаються суддями із задоволенням, не стали менш переконливими» [9, С. 501–502].

З приводу наведеної цієї і вище цитати з Тацита слід зважати на те, що вони взяті з його «Діалогу про ораторів», в якому думки з приводу ораторського мистецтва висловлюють персонажі, які є опонентами. Але оскільки кожен з них відображає певну суспільну позицію стосовно ораторської проблематики, остільки їх сукупна думка може бути взята до уваги як така, що відбиває культурні реалії того часу.

Отже, можна стверджувати, що становлення красномовства як фаху, тобто виникнення професії «оратор», відбувається значно раніше не тільки за діяльності софістів, але й раніше часів Солона і навіть часів Лікурга, адже за останнього ця професія вже існувала.

По-друге, діяльність оратора не пов'язана безпосередньо з діяльністю софістів. Тобто слід розділити ораторів і софістів, можливо, визнавши за останніми право на першість щодо риторики як теоретичної рефлексії з приводу ораторського мистецтва, але аж ніяк не першість стосовно ораторського фаху.

По-третє, у зв'язку з цим слід уточнити твердження Діогена Лаертського про те, що Протагор став брати першим плату за «викладацьку» діяльність, тобто за навчання професії оратора, але не за виконання «роботи» оратора.

І четверте. Певна суперечливість думок щодо часу інституціоналізації полягає в тому, що інколи імпліцитно відбувається підміна або ототожнення понять красномовства як ораторського мистецтва із красномовством як теорією останнього, тобто риторику. За умови ж чіткої експлікації відмінності між ними можна стверджувати, що остання виникла дійсно близько V ст. до н.е. і пов'язана з теоретичною рефлексією ораторського мистецтва, яку здійснили софісти. А ось виникнення професії оратора, тобто перетворення красномовства на фах, яким певна категорія людей заробляє собі на прожиття, продаючи свої вміння, слід відсунути щонайменше до межі IX- VIII ст. до н.е. Софісти ж, які нібито першими почали брати за це гроші, насправді почали брати гроші за навчання професійного красномовства, тобто, так би мовити, диверсифікували ораторську професію.

Стосовно соціальних чинників, за яких відбувався процес інституціоналізації красномовства, то тут вирішальним є чинник економічний: виникнення грошового обігу і товарно-грошового обміну. Це складає необхідні засади виникнення ораторської майстерності як виду професійної діяльності. Додатковим чинником стало утвердження полісної демократії в Давній Греції. У самому ж професійному красномовстві відбилися соціальні й культурні реалії давньогрецького суспільства.

Перспективи подальших досліджень — детальніше розглянути соціальні чинники, за яких відбувся процес інституціоналізації красномовства.

Список літератури

1. Введенская Л. А. Культура и искусство речи / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 576 с.
2. Кохтев Н. Н. Риторика: [уч. пособ.] / Н. Н. Кохтев. — М. : Просвещение, 1994. — 204 с.
3. Апресян Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян. — М. : МГУ, 1978. — 280 с.
4. Толмачев А. Об ораторском искусстве. Предисловие / А. Толмачев // Об ораторском искусстве. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1958. — 268 с.
5. Корнилова Е. Н. Риторика — искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи / Е. Н. Корнилова. — М. : УРАО, 1998. — 204 с.
6. Диоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаертский. — М. : Мысль, 1979. — 620 с.
7. Плутарх. Избранные жизнеописания / Плутарх. — М. : Правда, 1990. — Т.1. — 592 с.
8. Дионисий Галикарнасский. Письмо к Помпею / Дионисий Галикарнасский // Античные риторика / [под ред. А. А. Тахо-Годи]. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. — С. 222–233.
9. Тацит Корнелий. Диалог об ораторах / Корнелий Тацит // Анналы. Малые произведения. История; пер. с лат. — М. : ООО «Изд-во АСТ»; «Ладомир», 2001. — 992 с. — (С. 483-522). — (Классическая мысль).
10. Платон. Протагор // Платон / Диалоги. — М. : ЭКСМО, 2007. — Кн. 1. — С. 187–253.
11. Плутарх. Избранные жизнеописания / Плутарх. — М. : Правда, 1990. — Т. 2. — 608 с.
12. Аристотель. Риторика / Аристотель // Античные риторика / [под ред. А. А. Тахо-Годи]. — М. : Изд-во Москов. универ-та, 1978. — С. 15–164.

Надійшла до редколегії 9.03.2010р.